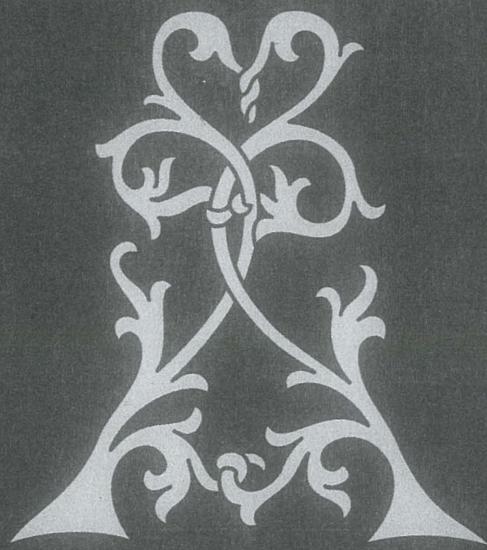

2009

No 1

filologiya masalalari

AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI
M.FÜZULİ adına ƏLYAZMALAR İNSTİTÜTU

FİLOLOGİYA MƏSƏLƏLƏRİ

Nº 1

Bakı – 2009

ELZA ALİŞOVA
AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu

**XIX-XX ƏSRLƏRDƏ AZƏRBAYCAN VƏ TÜRKMƏN
 DİLİNDE İCTİMAİ-SİYASİ LEKSİKANIN
 ZƏNGİNLƏŞMƏ YOLLARI**

Türk toplumu tarixində xüsusi yer tutan imperiyaların parçalanmasından sonra ayrı-ayrı hissələrə parçalanan türk xalqlarının təmərküzləşərək dövlət halında siyasi meydana çıxması məhz bu əsrlərə təsadüf etməkdədir. Xüsusilə, XX əsr bir çox türk xalqarının müstəqil dövlət olaraq siyasi səhnəyə çıxarmışdır ki, bu da dunya xəritəsinə gündən-günə inkişaf edən türk toplumu qazandırmaq nöqtəyi-nəzərindən çox onəmlidir. Müstəqil dövlət olma şansına sahib olan bir çox türk dövlətləri zamanının şərtlərinə uyğun olaraq siyasi mövcudlugunu qoruyub saxlamaq üçün mövcud siyasi quruluşlarla istər mədəni, istərsə də siyasi əməkdaşlıq quraraq qarşılıqlı anlaşma içərisində yaşamaqdadırlar. Bu inkişaf gunumuzun reallıqlarına uyğun olaraq türk dillərinin siyasi leksikasına da əhəmiyyətli dərəcədə təsir etməkdədir. Qədim dövrlərdə mövcud olan siyasi leksikonu müxtəlif semantik dəyişikliklərlə günümüzə daşımaqla yanaşı əhəmiyyətli dərəcədə yeni bir siyasi leksikon da formalaşmışdır.

Azərbaycan dilində ictimai-siyasi leksikanın zənginləşməsində XIX əsrin 2 yarısı və XX əsrin əvvəlləri xüsusi diqqət çəkir. Təsadüfi deyil ki, bu dövr Azərbaycanda maarifçiliyin inkişafı, yeni ziyalı nəslinin yetişməsi, mətbuat vasitələrinin, qəzetlərin, jurnalların dərci, teatr sənətinin inkişafı ilə tarixə damgasını vurmuşdur. M.F. Axundov, Q. Zakir, A. Bakıxanov, M. Ş. Vazeh, İ. Qutqaşınlı, Ə. Haqverdiyev, N. Vəzirov, C. Məmmədquluzadə, M.Ə. Sabir, H. Zərdabi, Ü. Hacıbəyov yaradıcılığı dövrün ictimai-siyasi mənzərəsinə çox böyük təsir etmişdir. Bu baxımdan diqqətçəkən mənbələrdən biri kimi “Əkinçi” qəzetini misal göstərə bilərik. Məhz “Əkinçi” qəzeti vasitəsiylə demokratik maarifçilər xalqın problemlərinə diqqət çəkirdilər.

M.FAxundovun məqalələri bu baxımdan xüsusi diqqət çəkir. Digər ədiblər kimi dövrün ictimai-siyasi mənzərəsini əsərlərinə daşıyan Axundov ictimai-siyasi leksik vahidlərdən geniş istifadə edirdi. Ədibin əsərlərində rast gəldiyimiz vilayət, xalq, padşah, ölkə, qanun, məmləkət, qoşun, casus, məsləhətçi, dövlət, müharibə, düşmən, qırğın, məlik, tacir, səfir, məmur, konsul, maaş, xan, bəy, vəzir, despot, hökmdar, cammat, elçi, kəniz, xatun, bəşəriyyət, rəsiyyət, sülalə və s. sözlər dövrün siyasi mənzərəsini tam şəkildə özündə eks etdirir.(2,3)

Cəlil Məmmədquluzadə Azərbaycan ədəbi tarixinə böyük demokrat, ədib, vətəndaş, böyük ustad kimi daxil olmuşdur. Vətənpərvərlik, milli müstəqillik, milli dirçəlis, ana dili, milli demokratik cəmiyyət quruculuğu və s. bu kimi dövrün əhəmiyyətli məsələləri C. Məmmədquluzadənin azərbaycançılıq prinsiplərinin əsasını təşkil edirdi. Bu baxımdan ədibin "Anamın kitabı" əsəri tərbiyəvvi əhəmiyyətə malik olub, milli-mənəvi özünədərk, vətənpərvərlik və müstəqillik dərsliyidir.(9)

XX əsrin əvvəlləri Azərbaycan türkcəsi üçün xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. 27 iyul 1918-ci il rəsmi qərarla türk dilinin dövlət dili elan olunması əhəmiyyətli hadisə idi: " Dövləti lisan türk dili qəbul edilərək, iləridə bütün məhkəmə, idareyi-daxiliyyə və s. vəzifə başında duranlar bu lisani bilənlər olana qədər höküməti-müəssələrdə rus dili istemalına da musaidə edilsin". (9,s, 16)

Azərbaycanın müsəqillik qazanması, milli demoktarik mübarizənin güclənməsi ilə dövrün siyasi mənzərəsi daha da genişləndi. M. Ə. Rəsulzadə, H. Yüsifbəyli, Ə. Hüseynzadə, Ü. Hacıbəyov və basqaları öz əsərləriylə Azərbaycan dilinin zənginləşməsində əhəmiyyətli rol oynadılar.

Xəlq, türk, elm, elani-istiqlal, mücadilə, lisan, kontrol, uşkol, hürriyyəti-ətbat, hərəkat, milliyyət, ictimaiyyət, demokrasi, federosion, qətlam, şurayı-milli, protesto, konfedrasion və s sözlər dövrün siyasi mənzərəsini anlamaq üçün kifayət edir. (11,12,13,10)

Əkinçi, Molla Nəsrəddin, Ziya, Kəşkül, Şərqi-Rus, Həyat, Tərəqqi, Təkamül, İqbal, Fyuzat, İstiqlal, İrşad, Kaspi və s . qəzetlər xalqən maarifləndirilməsində geniş rol oynadılar. Bu dövr

qəzet və jurnallarının dilindəki ictimai-siyasi terminlər milli, türk, ərəb-fars və rus Avropa mənşəli olmaqla bir necə qrupa ayrıldılar. Milli demokratlar daha çox türk, islam təmayüllü maarifçilər ərəb-fars, bolşeviklər isə rus dilinə xüsusi əhəmiyyət verirdilər.

Bolşevik, sosializm, sosialist, anarxizm, dekabrist, tətil, komissar, komunna, istismar, internasional, demokratiya, parlamentarizm, qiyam, arenda, uyezd, zemstvo, çinovnik, müqavilə, millət, cəmiyyət, şura, firqə, vəzir, divan və s kimi sözlər XX əsrin əvvələrində Azərbaycan dilinin ictimai-siyasi leksikasını əsasını təşkil edirdi.(1)

XX əsrin əvvəlləri Azərbaycan ədəbi dili üçün yeni bir mərhələnin başlangıcını qoydu. Rusiyada çar üsul-idarəsinin dağılması ilə yeni dövrə qədəm qoyan Azərbaycanda müstəqillik uğrunda mübarizə ön plana kecdi. Xalqın milli şüurunun oyanması üçün azadlıq və istiqlal çağrılarıyla çıxış edən Azərbaycan ədəbi dilinin inkişaf tarixini izləyən və bu inkişafı Azərbaycan Cümhuriyyətinin qurucusu Məhəmməd Əmin Rəsulzadənin əsərlərinin təhlili ilə birləşdirən Mətanət Fərzəliyevanın “M. Ə. Rəsulzadə və Ana dilimiz” adlı tədqiqat işi bu baxımdan xüsusi qiymətləndirilməlidir.(5) Müəllif geniş araştırma apararaq XX yüzilliyin əvvəllerində Azərbaycan ictimai-siyasi üslubunun formallaşmasında M.Ə.Rəsulzadənin xidmətlərini, siyasi və publisistik dilin leksika və frazeologiyasını, sintaksisini, üslubi məqamlarını, mətbuatda söz və termin yaradıcılığı prosesini, bir sözlə, ədəbi dilin inkişafında yazılının çəkdiyi zəhməti araşdırıb öyrənmişdir. Fikrimizcə, Azərbaycan ədəbi dilinin inkişafında XX yüzilliyin əvəllerində mövcud olan atmosferin rolu xüsusi ilə qiymətləndirilməlidir. Bu dövrdə ictimai həyatın əlamətdar dərəcədə siyasıləşməsi dilin leksikasına ciddi təsir göstərmış, həmin sferada formallaşan ictimai-siyasi terminoloji vahidlərin kəmiyyət və keyfiyyət göstəriciləri xeyli dəyişmişdir. İctimai-siyasi terminologiyada ilkin milliləşmə prosesi güclənirdi. Təbii ki, burada əsas ağırlığın dilin lüğət tərkibinin payına düşməsi qaçılmazdır. Bunu nəzərdən qaçırmayan tədqiqatçı adıçəkilən əsərdə dövrün ictimai-siyasi proselərindən doğan ictimai-siyasi

terminlərin müəyyən olunmasında leksik-semantik, morfoloji və sintatik üsulların özünəməxsus inkişaf xüsusiyyətlərini elmi şəkildə tədqiq etmişdir.

Sovet hakimiyətinin qurulmasıyla Azərbaycan dili də daxil olmaqla, bir çox türk dövlətləri Özbəkistan, Qazaxıstan, Qırğızıstan, Tacikistan, Türkmenistan, rus tabeçiliyinə kecdi. 70 illik müstəmləkicilik dövründə bu dövlətlərin dilində ictimai-siyasi leksika rus dili və rus dili vasitəsiylə Avropa dillərində keşmiş sözlərin ağırlığı ilə diqqət çəkir.

Sovet dövründə Azərbaycan ədəbi dilini lügət tərkibinin zənginləşməsi ilə bağlı Nizami Xudiyevin fikiləri diqqət çəkir. Sovet dövründə Azərbaycan ədəbi dilinin xüsusi inkişaf yolu kecdiyini qeyd edən müəllif bunu yeni ictimai-siyasi quruluş olan sosializm quruculuğunu inkişafı ilə bağlayır. Tədqiqatçı 20-ci illərdə Azərbaycan ədəbi dilində rus dilindən alınma sözlərin digər vahidlərlə müqayisədə mühüm yer tutduğunu qeyd edir: “Həmin dövr üçün səciyyəvvi olan vahidlər sırasında aşağıdakıları qeyd edə bilərik: **cəbhə xətti, atıcı diviziya, döyüşən ordu, hərbi dairə, sosialist əkinçiliyi, gündəlik tapşırıq, traktor briqadası, xalq evi, özfəaliyyət dərnəyi, siyasi dərnəklər, elm namizədləri, sosialist öhdəciliyi, komsomol-gənclər, qəsəbə, nümayəndə, inqilab rekordçu, və s.**” (6, s, 47-56)

S.Cəfərov da haqlı olaraq bir çox dillər kimi Azərbaycan dilinin də bu cür alınmalardan kənada qalmadığını, əksinə bu prosesin günümüzdə də davam etdiyinə diqqət çəkir: “Dünyanın başqa xalqları kimi, Azərbaycan xalqı da tarix boyu müxtəlif xalqlarla yaxın və uzaq bir şəkildə əlaqə və münasibətdə olduğundan həmin xalqların dillərindən Azərbaycan dilinə minlərcə söz keçmişdir. Bu proses dilin leksikasını zəngilləşdirən əsas amil olaraq indinin özündə belə, fəal surətdə davam etməkdədir”. (4, s, 10)

Sovet dönəmində ictimai-siyasi leksika həmçinin terminolojiyanın bir hissəsi olaraq araştırma mövzusu olmuşdur. Azərbaycan dilçiliyində terminlərin elmi tədqiqatçısı M.Qasımov “Azərbaycan dilinin terminologiyasının əslərləri” kitabında Azərbaycan

terminologiyasını tarixi mərhələlərə ayırmış və termin yaradıcılığı yolları barədə geniş məlumat vermişdir.(7)

Tədqiqatçı alim Nadir Məmmədli isə “Alınma terminlər” əsərində Azərbaycan dilindəki terminləri ərəb-fars rus və Avropa mənşəli olmaqla 3 hissəyə bölür və tədqiqat əsərsində ictimai-siyasi leksika və ictimai-siyasi terminologiya terminləri barədə geniş məlumat verir.(8, s, 103-104)

Azərbaycan diliylə yanaşı digər türk dillərində də oxşar mənzərə ilə qarşılaşıırıraq. 70 illik sovet imperiyasının təsiri Azərbaycan türkcəsiylə yanaşı, digər türk dillərindən də yan keçməmişdir. Bu təsir xüsusilə leksik sistemdə özünü bariz şəkildə göstərməkdədir. Tədqiqatçı alim Baskakov rus dilinin türk dillərinə ərəb və fars dillərindən daha təsirli olduğu fikrindədir.(14)

XIX-XX əsrlər turkmən dilində sovet siyasetinin ciddi təsiri özünü acıq/aydın surətdə göstərir. Türkmen dilində ictimai-siyasi leksikanın sovet dövründə inkişaf edərək yüksək mərhələyə çatdığını qeyd edən araşdırmacı M.S. Xarlanova maraqlı fikirləri ilə diqqət çəkir: “V turkmenskom yazike do revalyusii suşestvovala opredelennaya qruppa slov, oboznaçavşix nazvaniya sosialníx, ekonimičeskix i političeskix yavleniy, ponyatiy, prosessov, imevšix mesto v obşestvennoy jini turkmenskoqo naroda (**oba-aul, şəxər-qorod, uezd, bay, xan, manat-rubl, edara-uçrejdenie, qeneral, xalk-narod** i dr). S pervix let ustanovleniya Sovetskoy vlasti stoyala zadaça razvitiya turkmenskoqo literaturnoqo yazılıka, intensivnoqo oboqaşeniya ego novimi terminami na urovne sosialističeskogo razvitiya obşestva. Bol'soe značeniya v razrabotke naučníx osnov terminoloqii i ee uporyadočenija v sovetskiy period imeli Perviy vsesoyuzniy tyurkoloqičeskiy sezd (1926), Linquističeskaya konferensiya (1930), Perviy linquističeskiy sezd TSSR (1936), Vtoroy linquističeskiy sezd TSSR (1954), postanovleniya partiynix i sovetskix orqanov i dr”. (15, s, 5)

Böyük Oktyabr Sosialist inqilabınadək turkmən dilində ağırlıq təşkil edən feodal-bəy ağırlıqlı leksika yerini marksizm, leninzm yüklü vahidlərə verir. **Kolxoz, sovxozi, briqada, sosializm, pioner, komsomol, kommunist** kimi sözlərin dilə gəlməsiylə

ınkılap, pırka(partiya), eksullar(proletariat), qul, qırnak, bay, işan, syütxor, xan, batrak, oba, aul, şexer, manat, edara kimi leksik vahidlər ümumişləkliyini itirərək tarixizmə çevrilir. Bir çox leksik vahidlər isə türkmən dilinə uyğunlaşdırılırlar:

Məmləkət- yurd

Mayda burjuaz-ovnuk burjuaz

Patriot-vatançı

Pressa-metbuqat

Eksul-proletar

Şura-sovet

Pırka-partiya

İjtimaqi-sosial

İş taşlamaklık-staçka

Özankıt-öz-özünü tankıt (özünü tənqid) və s.

Eləcə də, müxtəlif şəkilçilərin yardımı ilə qər/kər: sövda-qər, işqər, keş: ziyankeş, lanma/lenme: yüzlenme, yaraqsızlanma, laşdirmalıq/leşdirməlik: millileşdirmelik, hik/lik: azatlıq, nama: şertnama, borcnama, beyannama, paraz: jinparaz, milletparaz, çı/ci: saylavçı, senaqatçı, vatançı, çılık/çilik: dayxançılık, qulçuluk,önüümçülük, iji/iji: eziji, ilalaşığı, iş/iş: eziş, çaqırış, hik: bitaraphık, ı/i: kanumı, sınpı, ıkdısadı, h/li: paraxatçılkı, medenietli, miletçilikli, siz/siz: sinpsız, xukuksız, qaraşsız və s. kimi yeni vahidlər yaradılır.

Türkmən dilində ictimai-siyasi vahidlərin yaradılma yollarında biri də semantik üsuldur. Ara sözünün köməyi ilə işçilər arasında, qöreş sözünün yardımı ilə-sınpı qöreş (sinfi mübarizə), ideolik qöreş- ideoloji mübarizə, ses sözünün köməli ilə ses xukku, iş sözünün ardımıyla revolyusion iş-inqilabi iş, xereket-revolyusion xereket- inqilabi herekat, eyni zamanda jemqiet-siyasi, jemqietçilik-ıkdısadı, bəşyillik, umumisoyuz, umumixalk, ummirespublikan, sosial-siyasi və s. kimi yeni vahidlər yaradılmışdır.

Yeni vahidlərin yaranmasının başqa bir yolu rus dilində mövcud olan sözlərin tərcüməsiylə meydana gəlmışdır: **jemqietçi-**

lik-ıkdısadi-obşestvenno-ekonimiçeskiy, dünyəqarayış-mirovoz-zrenie və s. (15)

Ədəbiyyat siyahısı Azərbaycan dilində

1. Axundov. M. F. Kəmalüdövlə məktubları. Bakı. 1961.
2. Axundov. M. F. Əsərləri. I cild. Bakı. 1958
3. Axundov. M. F. Əsərləri. II. cild. Bakı. 1971.
4. Cəfərov.S. Azərbaycan dilində söz yaradıcılığı. Bakı. 1960. 2004.s
5. Fərzəliva M. M.Ə.Rəsulzadə və ana dilimiz. Bakı. Təhsil .2003. 69 s.
6. Xudiyev N. Azərbaycan ədəbi dili lügət tərkibinin inkişafı.(sovət dövrü)Bakı 1986. 82 s.
7. Qasımov M. “Azərbaycan dilinin terminologiyasının əsasları” Bakı.Elm. 1973. 186 s.
8. Məmmədli N. Alınma terminlər. Bakı. Elm 1997. 314 s.
9. Məmmədquluzadə. C.Əsərləri 4 cilddə.Bakı.Öndər. 2004. 664 s.
10. Nəsibzadə.N.Azərbaycan Demokratik Respublikası. (Məqalələr, sənədlər) 1990-93.
11. M.Ə.Rəsulzadə. Azərbaycan Cümhäriyyəti 1990.
12. M.Ə.Rəsulzadə. Əsrimizin Səyavuşu. 1991
13. M.Ə.Rəsulzadə. Seçilmiş əsərləri. 1992.

Rus dilində

14. Baskakov N. A. Razvitie qramatičeskoy strukturi yazikov i rasširenie ix obşestvennih funksiy(na materiale tyurkskix yazikov)Doklad na X konqresse linqvistov.Buxarest, 1967. 120 s.
15. Харланова М.С. Развитие общественно-политической терминологии туркменского языка в советский период. Avtoreferat. diss.kand .Ашхабад 1966. 21 s.

Эльза Альшова

РЕЗЮМЕ

В статье исследованы пути обогащения словарного состава Азербайджанского и туркменского языков в годы Советской Империи, рассмотрены социально- политические лексические единицы, перешедшие из русского языка и посредством русского языка.

Особое внимание уделено кульмиационному развитию социально - политической лексики Азербайджанского и туркменского языков в годы Советской власти, а также - процессу замещения фраз арабского –персидского происхождения лексическими единицами, свойственными социальному строю.

Elza Alishova

Summary

This article deals with the ways of enlarging the vocabulary of the Azerbaijani and Turkmen languages during the Soviet Empire.

The socio political lexical units, borrowed from Russian and through the Russian languages, have been studied here. Special attention has been paid to the culmination development of the Azerbaijani and Turkmen languages in the years of the Soviet Government, as well as, to the process of the substitution of the phrases with the lexical units of the Arabian- Persian origin peculiar to that social system.